

KRIGSFANGENES FRIGJØRING

Finn Rønnebu

*Tirsdag 8. mai 1945 var det hele over. Fem års tysk okkupasjon og en mangeårig redselstilværelse for sovjetiske fanger tok slutt. Nærværet hadde siden slutten av 1942 vært nærmest påtrengende i deler av fylket, spesielt strekninga fra Mo i Rana til Drag i Tysfjord, der nærmest all virksomhet var rett mot jernbanebygging. I boka *Kast ikke kortene*, skriver Major Leiv Kreyberg som hadde det overordnede medisinske ansvaret for leirene mellom Narvik og Mosjøen at «før frigjøringen hadde de fleste av oss vært forberedt på eksesser av en aller annen art». ¹³⁶Ikke bare var norske og allierte myndigheter en smule nervøse over hva som kom til skje. Også sivilbefolkningen var nok engstelige for hva de tidligere fangene kunne finne på.*

Litteraturen om temaet er sparsommelig, og for å finne svar på hvordan lokalbefolkning og fanger opplevde disse ukene i 1945, er vi nødt til å bruke muntlige kilder. Generasjonen som erfarte dette som voksne er nesten borte. Det samme gjelder krigsfangene. Derfor er mye av kildegrunnlaget for denne artikkelen basert på intervjuer og samtaler med mennesker som opplevde denne tida, som unge voksne eller som barn. Noen av informantene har ikke opplevd perioden, men som historieentusiaster har de likevel skaffet seg mye verdifull kunnskap.

Den urmenneskelige tanken på hevn ble med få unntak kanalisert til feiring, glede og medmenneskelighet. Det mest påfallende våren og sommeren 1945, er hvor rolig det hele gikk for seg. I ettertid er det lett å se det euforiske; nasjonen ble tatt tilbake av dens rettmessige «eiere», okkupantene hadde ingen innflytelse lenger og tusener av fanger kunne bevege seg fritt. Den urmenneskelige tanke om hevn ble med få unntak kanalisert til feiring, glede og medmenneskelighet.

Fra oktober 1944 fikk områdene fra Drag og sørover langs Riksvei 50 gjennom Salten og Rana et synlig bevis på rykter som lenge hadde gått om et snarlig tysk

---

¹³⁶ Leiv Kreyberg, *Kast ikke kortene*, Oslo 1978, s. 189

nederlag. Ja, ikke bare rykter. Mange hadde tyvlyttet på radio og var godt informert om tingenes bedrøvelige tilstand, sett med tyske øyne. Sjøl om avisene fortsatt rapporterte om «seier på alle fronter», var folk flest vel vitende om at virkeligheten var en annen.

Da horder av tyske soldater, slitne og elendige, dukket opp i endeløse kolonner langs veien ble det en bekreftelse på at krigen en gang ville ta slutt. Utstyret ble trukket av hester som også var medtatte, forteller Petter Dahlberg (f. 1931) fra Fauske.¹³⁷ Han husker mengden av soldater og hester som i dager og uker dro gjennom Fauske sentrum denne høsten. Den langvarige strømmen av soldater og hester har brent seg inn i minnet til Petter som da var 13 år gammel. Han husker også de store kull- og vedfyrte kokekarene som soldatene tilberedte det lille de hadde av mat på.

Hos familien Norås på Drag i Tysfjord banket det på døra en mørk novemberkveld i 1944. Da faren i huset lukket opp stod en offiser utenfor og meddelte at tyske soldater som hadde gjort tjeneste på nordfronten skulle bo der inntil videre. Da faren la inn en forsiktig protest ble han spurt om hvilket nummer huset hadde. Tyskerne hadde nemlig gitt alle bolighus på enkelte steder et nummer. Det forteller oss at sjøl da nederlaget var like om hjørnet fungerte tysk logistikk. Vedkommende hus hadde nummer tre. «Det stemmer», sa offiseren og inn marsjerte 18 soldater som over tok store deler av boligen som hadde en grunnflate på 33 kvm. Familien, foreldre og to barn, fikk «tildelt» et loftsrom på to ganger to meter, attpåtil med skrått tak. Der måtte de klare seg til 1. februar 1945 da soldatene forlot huset, sier Sverre Norås (f. 1936).¹³⁸

En mer munter fortelling fra denne høsten har vi fra grenda Sundby i Saltdal. Per Pedersen (f.1930) forteller at da tyskerne kom nedover Saltdalen i 1940, rekvirerte de, eller bare tok, hester. Også en hest på Sundby ble tatt. Seinhøstes 1944 da en gruppe tyskere var kommet til Rognan på sin vei sørover, var det noen som kjente igjen hesten og fikk gitt beskjed til eieren. Da hesten kom forbi «hjemgården» på Sundby forlot den kolonnen og svingte inn porten mot tunet. Den kjente seg åpenbart igjen etter over fire år i tjeneste som militærhest hos Wehrmacht. De rettmessige eiere fikk sjølsagt ikke beholde den så den ble med videre sørover.¹³⁹ Episoden var et lite forvarsel om at ringen snart var sluttet.

Fangenes frigjøring var et spørsmål de norske eksilmyndigheter i Storbritannia hadde brukt mye tid på i forkant av krigens slutt. Professor i medisin og major Leiv

---

¹³⁷ Intervju med Petter Dahlberg 16.11.2015

¹³⁸ Intervju med Sverre Norås 18.06.2012

¹³⁹ Intervju med Per Pedersen 07.05.2015

Kreyberg fikk det ansvarsfulle oppdrag å organisere hele denne operasjonen. I sin lille bok om temaet *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945*, skriver han at «sanitetsmessig var det to særlig vanskelige områder i Nord- Norge, det ene var Finnmark, det andre var området Narvik- Mosjøen. Hertil kom at i 1944 var dette to områder i landet som prosentvis i forhold til den norske sivilbefolkning hadde det største antall fremmede, så vel tyskere som allierte slavearbeidere og krigsfanger i tyske hender.»¹⁴⁰ Fra England planla Kreyberg hvordan massetransport, massebespising, masseundersøkelse, og masseavlusning skulle og kunne utføres. Han var med britiske tropper til kontinentet for å følge evakueringa av sivile og fanger etter at de allierte hadde tatt kontroll over Frankrike, Belgia og Nederland. Kreyberg hadde på forhånd satt seg nøye inn i leirkompleksene i Nordland og skriver at «leirene lå som perler på ei snor langs Nordlandsbanen».

Det var store oppgaver som skulle løses, der fangenes helsesituasjon nok var den mest utfordrende. Det ble etablert feltsykehus i Mo i Rana, Fauske og på Drag i Tysfjord. Til Fauske kom det svenske Røde Kors som etablerte et sykehus med 200 hundre senger. Her ble syke og døende fanger fra Sørfold, Fauske og Saltdalen behandlet. På Mo opprettet fangene et eget sykehus og lasarett i nært samarbeid med norske myndigheter. Blant fangene var det mange velutdannede leger og også såkalte feltskjær. En feltskjær befant seg faglig et sted mellom sykepleier og lege. Denne spesielle yrkesgruppen var relativt tallrik i Sovjetunionen og deres kunnskaper kom godt med under fangenskapet og i tida etter.¹⁴¹

En betydelig del av de sovjetiske fangene var i en elendig fysisk forfatning våren 1945. Forsyningssituasjonen hadde forverret seg kraftig fra høsten 1944 da de store forflytningene fra nordfronten kom ned gjennom Nord-Norge. Etter at tyskerne hadde tapt militært i nord i 1944 og brent Finnmark og Nord-Troms, måtte både fanger, tvangsarbeidere, militære mannskaper, og ikke minst tusenvis av evakuerte fra et nedbrent Finnmark, bringes i «sikkerhet» lenger sør i landet. Det foregikk også store omkalfatringer i fangeleirene. Noen dro og noen kom til. Sjøl for de systematiske tyskerne ble det vanskelig å holde kontroll på mengden av mennesker på flyttefot. Alle skulle ha del i de knappe ressursene og nå som før var det de sovjetiske fangene det gikk verst ut over. Spesielt gikk det hardt utover fangene på Saltfjellet som heller ikke hadde noe hjelp fra en velvillig innstilt lokalbefolkning. I tillegg var klimaet ekstra tøft fra øverst i Dunderlandsdalen til øverst i Saltdalen. Det er også langs denne strekningen at vi finner de fleste dødsfall og sykdomstilfeller. En annen årsak til tilstandene på Saltfjellet var at fangene ble utsatt

---

¹⁴⁰ Leiv Kreyberg, *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945*, Oslo 1946, s. 10

¹⁴¹ Kreyberg, 1946, s.21

for trusler om halve matrasjoner dersom de nektet å arbeide frivillig for tyskerne.¹⁴² Det kan hende at denne tyske trusselen mot fangene var et svar på en oppfordring fra sovjetiske myndigheter som ba fangene organisere masseflukt fra Saltfjellet. Oppfordringen kom med en norsk kurér på oppdrag fra den sovjetiske legasjon i Stockholm. Flyvebladene ble nektet distribuert av kurérens norske kontakter som mente det var oppfordring til massedød.¹⁴³ Men også i Sørfold var tilstanden blant fangene elendig, spesielt i noen av leirene i Kobbelvområdet; Makkøyra, Einkråga og Gjerdalen. Bare en tredjedel av de omkring 2000 fangene i området var arbeidsdyktige vinteren 1945. En tredjedel var delvis arbeidsføre, mens en tredjedel var syke.¹⁴⁴

I Bodø opprettet Fylkesmannen allerede den 4. mai et utvalg med mandat til «snarest mulig å fremskaffe et lager (.....), for i tilfelle av tysk kapitulasjon å ha matvarer parat til de utsultede krigsfanger».¹⁴⁵ Sekretærer for dette utvalget, Otto Hansen, reiste to dager før kapitulasjonen med et billass med to og et halvt tonn fersk frossen fisk og et halvt tonn hvalspekk til Vensmoen Sanatorium i Saltdal. Varene ble lagret i en bygning tilhørende jernbanen, og ifølge Hansens referat skulle varene brukes i leirene Berghulnes, Langånes, Russånes og Pothus. Leirene på Saltfjellet var ikke med i denne ordningen, men utvalget forsøkte gjennom Vegvesenet å nå også disse leirene, der situasjonen var prekær. Den 11. mai 1945 ble de nyåpnede fangeleirene i Sørfold tilført frossenfisk og sju og ei halv tønne tran, to tønner hvetemel og seks sekker hvetemel. I tillegg til tørrmelk og medisiner. Litt senere kom det store tilførsler av hermetikk.

Det er vanskelig å vite om fangene selv tidlig i mai var informert om at Tysklands kapitulasjon var nært forestående. Da jeg for noen år siden snakket med Alexej Drodz (f. 1924) sa han at 8. mai var en merkelig dag.¹⁴⁶ Hverken han eller medfangene skjønnte helt hva som var i ferd med å skje. De ante ingenting. Det var helt stille, og porten til fangeleiren på Straumen i Sørfold stod åpen. Alexej regnet med at denne dagen skulle bli lik den foregående og den før der igjen. Opp klokka seks, en altfor liten rasjon mat og så en 3 kilometers marsj til arbeidsplassen i tunnelen ved Stempforsen. Sånn ble denne ikke denne spesielle dagen. Ingen fangevoktere var å se, heller ingen andre tyskere. Vaktårnene og porten var ubevoktet. Det tok ikke lang tid før små grupper av fanger tok seg ut av leirområdet. Det vanlige var tre til fem i hver gruppe. Noen var innom gårdene og fikk litt mat. Men det var klart at

¹⁴² Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken bind 3*, Oslo 1977, s. 319

¹⁴³ Odd Lekang, *Kuréren som dro syv ganger fra Sverige*, i *Saltdalsboka 2002/03*, s. 58

¹⁴⁴ Arvid Ellingsve, *Nordlandsbanens krigshistorie*, utrykt hefte, 1992, s. 32

¹⁴⁵ Otto Hansens rapport til Fylkesmannen i Nordland, datert 9. mai 1945. Riksarkivet, Kreybergs privatarkiv

¹⁴⁶ Intervju med Alexej Drodz 20.10 2008

sju åtte gårdsbruk i grenda ikke kunne ha mat til 500 fanger. Alexej og noen andre tok seg ned til sjøen, til ei lang fjære der de fanget småflyndre som de tilberedte og spiste. De var fullstendig klar over at de måtte være forsiktige for ikke å bli syke. Omtrent på samme vis var det i alle leirene. Fangene, lettere forvirret over sin nye situasjon, ruslet i grupper ut av det kjente området og radiusen deres ble etter hvert større og større. Der det var mulig tok de kontakt med lokalbefolkningen, unntaket er sjølsagt de fangene som var på Saltfjellet som ikke hadde noen sivile til å hjelpe seg. Etter hvert som forsyningene kom fikk de mat nok, og de som ikke var ødelagt av utmattelse og sykdom kviknet veldig fort.

Det Alexej Drodz fortalte forfatteren for noen år siden stemmer godt overens med det lokalbefolkningen har å si om de første dagene etter at fangeleirene var åpnet. Fangene i hele området oppførte eksemplarisk da de endelig kunne bevege seg fritt. Vi snakker altså om et antall på over 22000 fanger fra Mo i sør til Drag i nord. En annen av de som mer eller mindre tilfeldig overlevde var ukraineren Mykhailo Sidelnik som satt i fangeleir i Dunderlandsdalen. Under et besøk på Blodveimuseet i Saltdal i oktober 2015, i en alder av 92 år, fikk han se sterke bilder av utmagrede og døende fanger tatt like etter frigjøringen. Da fortalte han at han var 35 kilo og sterkt medtatt våren 1945. Han lå på et lasarett ved Hjartåsen fangeleir i Rana. Det var mange i samme situasjon uten at vi kan gi dem navn.¹⁴⁷

Okkupanter, okkuperte og fanger viste en beundringsverdig disiplin i omgangen med hverandre. Tyskerne, som ennå hadde noe militær verdighet igjen, nektet i stor grad å levere inn våpnene til heimefrontens relativt fåtallige menn, og ventet helt til soldater fra Skottlandsbrigaden kom før de lot seg avvæpne. Tyskerne forseglet seg stort sett i sine brakker og forlegninger og viste ingen aggressiv adferd. Noen av de mest iherdige nazistene blant dem gråt nok en skvett fordi tusenårsriket, og alt det de hadde trodd på nå lå i ruiner. Det var ikke bare et apokalyptisk militært nederlag, det var et ideologisk og politisk nederlag i mye større grad enn det som skjedde etter første verdenskrig. Vi kan knapt tenke oss skuffelsen og bitterheten og ydmykelsen de «troende» måtte kjenne på. Men mange, kanskje et stort flertall av de tidligere okkupanter, var nok lettet over at det var slutt.

To av de som var vaktmannskaper ved leiren på Langånes i Saltdal, Helge Helgesen (1926- 2016) og Erling Iversen (f.1921) fortalte at de første dagene fikk fangene passersedler enkeltvis, men i en leir med flere hundre fanger der alle ville smake litt på den nyvunne frihet, ble det stor misnøye med den åpenbart strenge ordningen. Leiren bestod av 800 fanger som var utålmodige og sedlene måtte skrives for hånd. Det ble et veldig «trøkk» på de unge og uerfarne norske vaktmannskapene

---

¹⁴⁷ Samtale med Mykhailo Sydelyk 30.10 2015

om at det måtte bli endringer. Stemningen var i ferd med å bli amper, men etter forhandlinger mellom vakt sjefen, Erling Iversen, og fangenes tillitsmann kom de til enighet om at de fritt kunne gå ut av leiren. Motkravet var at nasking ikke måtte forekomme, det hadde vært noen episoder de første dagene. Alt gikk fint. Fangene gikk i små og store grupper rundt om i grendene Bleiknes, Langånes og Leirjordfall. Noen gikk noen kilometer nedover dalen til leiren i Russånes og besøkte medfanger der. Nasking og annet tull forekom ikke.¹⁴⁸

Beretningene er jevnt over samstemte; fanger i grupper på vandring rundt omkring i tyntbefolkede bygder og smågrender fra Rana til Tysfjord. Det var spesielt i denne første tida etter frigjøringa at «handelen» med fangearbeider virkelig fikk fart på seg. Enkle sigarettetuier i blikk, trestokker i bjørk med de utroligste utskjæringer, skrin og andre produkter kunne nå omsettes i et uregulert marked. Ved minst to av fangeleirene var det under okkupasjonen organisert omsetning av fangearbeider der valutaen sjølsagt var mat som lokalbefolkninga bidro med mot et enkelt håndverksarbeid. Denne lovlige butikkvirksomheten er det eksempler på fra Stolvollen i Rana og Åsengleiren på Fauske.¹⁴⁹ I leiren ved Fauske fikk virksomheten en brå slutt etter første rømningsforsøk. Etter 8. mai 1945 var det ingen som forbød virksomheten, straffet den, eller i beste fall så en annen vei. Nå kunne fangene fritt selge varene de hadde produsert om kveldene inne i brakkene. Valutaen var nå som alltid sjølsagt mat. Og i den grad det var mulig gav lokalbefolkninga hjelp til fangene. Behovet for mat fra de lokale ble sjølsagt mindre etter hvert som forsyningene til leirene ble systematisert gjennom den allierte hjelpen.

Et gjennomgangsfenomen noen uker etter frigjøringa var fangenes takknemlighet for lokalbefolkningas støtte, sympati og velvilje i den onde tida. Under okkupasjonstida var det ikke alltid like enkelt for de lokale å avse matvarer til de som trengte det enda mer. Men der det var bønder og fiskere var det alltid mat, enkel riktignok, og fangene var takknemlige for hver ekstra smule de fikk. I tillegg til den rent materielle støtten var nok holdningen til fangene nesten like viktig. Oppmuntrende smil, vinking og vennlighet fra lokalbefolkninga ga fangene håp og mot til å holde ut.

Denne dype takknemligheten kom konkret til uttrykk i at fangene etter noen uker stelte i stand fester i leirene. De inviterte små og store til underholdning i hovedsak i form av dans, sang og gjøglerier av ulikt slag. Noen av numrene lå tett opp til det man finner i et tradisjonelt sirkus, og også klovner var å se blant aktørene. Disse festene for å takke for hjelp og støtte gjennom redselstida foregikk i nesten

---

¹⁴⁸ Intervju med Helge Helgesen 08.09 2014 og med Erling Iversen 11.04 2013

¹⁴⁹ Tor Jacobsen, *Slaveanlegget*, Oslo 1987, s. 79 og intervju med Petter Dahlberg 16.11 2015

alle leirene fra Mo til Drag. Petter Bentsen (f. 1927) fra Storalmenningen i Saltdal forteller at han var til stede på fangenes tilstelning i Pothusleiren ved Røkland. Det han husker best var da de tidligere fangene danset til russisk folkemusikk. Han var forbløffet over hvor hurtig og ubesværet de beveget seg til musikken. Dette stod som en enorm kontrast til de påfallende sakte, nærmest slepende bevegelsene han hadde sett bare noen uker tidligere.¹⁵⁰

På Saltfjellet var det ingen lokalbefolkning å holde fester for. Derfra har vi derimot en fortelling om aktivitet av et helt annet slag. I leiren på Stødi, like ved Polarsirkelen var det nesten 800 jugoslaviske fanger vinteren 1944- 45. De arbeidet for det meste med snømåking på Riksvei 50 som måtte holdes åpen i forbindelse med tilbaketrekninga fra nordfronten. Mellom Randsvollen i Rana kommune på sørsida av fjellet og til Lønsdal på nordsida var det i tillegg godt over 2500 sovjetiske fanger. I juni 1945 ble den hittil eneste «landskampen» i fotball arrangert i Indre Salten. Sovjetunionen mot Jugoslavia, høyst uoffisielt og privat på ei slette i Lønsdal. Vi vet ingenting om resultatet, eller spill og sjanser og tilskuerantall, men vi må anta at tidligere fanger med sovjetere i flertall utgjorde brorparten av publikum. Denne fortellingen har overlevd blant samene i Lønsdal.¹⁵¹

Også under okkupasjonen, men spesielt i den første tida etter ble det knyttet sterke bånd mellom tidligere fanger og lokalbefolkninga. Sympatien med de sovjetiske fangene og det de hadde gjennomgått førte til en bølge av velvilje. Vennskap og sogar kjæresteforhold oppstod i kjølvannet av frigjøringa i maidagene 1945.

Femte desember 2015 var NRK –serien *Tore på sporet* viet Gunnar Stormdalshei fra Storforshei i Rana som hadde en sovjetisk krigsfange som far. Faren, Anton Khrulev, var fange i leiren Storvollen litt lenger oppe i dalen. Gunnar var 67 år før han fikk vite at faren var russer fra Krasnodorregionen i Sør- Russland. Resten av historia er godt fjernsyn og inntil det rørende dokumentert som bare Tore Strømøy kan få til.¹⁵²

Men Gunnar Stormdalshei var ikke den eneste. På landsbasis ble det født omtrent 20 barn der faren var tidligere sovjetisk krigsfange. I Sørfold ble det født tre barn med sovjetere som fedre. Ett av disse barna, Hans Kristiansen fra Gytlvik i Sørfold, forteller at han tidlig ble klar over at faren var krigsfange. Det var overhodet ikke knyttet noen dramatisk erkjennelse til dette. Det kom naturlig i løpet av oppveksten. Hans har heller ikke brukt mye tid på grubling over dette. Det var som det var. Heller ikke har han opplevd noe ubehag i form av mobbing i løpet

---

¹⁵⁰ Intervju med Petter Bentsen 08.07 2015

¹⁵¹ Intervju med Olof Anders Kuhmunen 20.01 2015

¹⁵² <https://tv.nrk.no/serie/tore-paa-spoeret/DMPF71005413/05-12-2015>

av oppveksten. Han lurte likevel på hvordan situasjonen hadde vært om han var den eneste i bygda med den bakgrunnen. I og med at de var flere ble det ikke så særegent som det kunne vært. I ettertid har han og familien prøv å spore opp faren, men har ikke lyktes med det. Hans og kona adopterte på 1990- tallet to barn fra Russland, nærmest som en naturlig følge av Hans sitt opphav.¹⁵³

Ernst Skogvoll (f. 1923) fra Kjøpsvik i Tysfjord var med i motstandsbevegelsen mot slutten av krigen. Vi kan kalle gjengen i Kjøpsvik en «celle». Hverken da eller senere fikk Ernst vite navnet på alle de som var med i den lokale hjemmefrontavdelinga. Med sin bakgrunn var det naturlig at han var en av de som ble vaktmannskaper da fangeleirene ble åpnet i 1945. Fangeleirene i Tysfjord var konsentrert om stedet Drag som var det nordligste arbeidssted på jernbanen.

Ernst forteller om ei fin tid, hektisk og spennende, men aldri store problemer. Fangene utviste en umåtelig disiplin, men sjølsagt prøvde de seg på tyske matlagre og ikke minst brennevinslagre. Det hendte at noen fikk tak i såpass mye drikkevarer at det ble noe bråk. Men aldri mer enn at vaktene greide å hamle opp med situasjonen. Også Ernst fikk greie på hvor det tyske brennevinslageret var, og sammen med en fange var han der en tur, kanskje ikke helt i tråd med instruksjonen. Som et minne fra tida og episoden har han fortsatt pr. 2016 to flasker fransk vin av ypperste merke. Etter hvert ble han veldig godt kjent med denne fangen og det oppstod et kameratskap. De bestemte seg for å brevveksle og russeren skrev navn og adresse på en konvolutt.¹⁵⁴

Drag i Tysfjord var på mange måter en oppsamlingsplass mot slutten av okkupasjonen. I mai 1945 var det svært mange mennesker der, både fanger, tvangsarbeidere, tyskere og folk som var blitt igjen der etter tilbaketrekinga fra Nordfronten. Blant de sistnevnte var det også en gruppe vlassov- tilhengere. General Vlassov ble tatt til fange ved Leningradfronten sommeren 1942 og gikk etter kort tid over til fienden. Sovjetere som gikk over til nazistene fikk stemplet vlassov, det nærmeste vi kommer en utenlandsk parallell til ordet quisling.

En annen av vaktmannskapene i leirene på Drag i mai 1945, var Leif Storjord (1922- 2015). Han kom tidlig med i motstandskampen, etter at han allerede i 1941 kom i klammeri med noen tyske soldater i Kjøpsvik. I 1944 ble han sjef for ei lokal milorgavdeling. Han var selvskreven som leder av vaktmannskap for leirene på Drag i 1945. Leifs bror, Torbjørn, var også med her. Sistnevnte skrev også en liten dagbok med kortfattede notater fra de første dagene etter kapitulasjonen.¹⁵⁵

---

¹⁵³ Intervju med Hans Kristiansen 10.05 2015

¹⁵⁴ Intervju med Ernst Skogvoll 03.05 2015

¹⁵⁵ Intervju med Leif Storjord 13.05 2013

Leif beretter om en hektisk periode før de norske politisoldatene og soldater fra Skottlandsbrigaden kom omtrent 20. mai. I mellomtiden hadde de norske vaktmannskapene tilsynelatende kontroll. At det gikk bra undret Leif seg sterkt over nærmere 70 år senere. Det er tre episoder Leif spesielt trakk fram som minneverdige. Fra tyske lagre greide vaktmannskapene å få tak i to motorsykler av typen BMW «mit Beiwagen», sidevogn, og en Zündappen, begge klassiske tyske motorsykelmerker. I tillegg fikk de disponere en femseters Opel. Leirene i dragsområdet lå spredt, så de var avhengige av å bevege kjapt mellom leirene hvis det ble nødvendig. Og det ble det.

En maidag virret en halvfull exfange rundt ved noen gårder i utkanten av Drag, attpåtil med en pistol i hånda. Det er klart dette skapte oppstandelse. Leif kom til og fikk avvæpnet fangen. Det viste seg at pistolen ikke var ladd og episoden endte med at fangen ble sendt tilbake til leiren sin og det hele roet seg fort.

Så tilbake til vlassovtilhengerne som var på Drag. Leif fortalte til undertegnede i 2014 at fire vlassov-soldater forvant sporløst i mai-dagene 1945. Han var selvfølgelig ikke hundre prosent sikker, men han hadde en bestemt oppfatning at russerne ikke var nådige mot forrædere i egne rekker, og at disse fire som forsvant sporløst ble tatt av sine landsmenn. Leif hadde antakelig rett i sine antakelser for dette er ingen unik fortelling.

I leiren på Kleiva like ved Fauske var den sovjetiske talsmann eller tillitsmann om man vil, blitt vel tyskvennlig etter medfangenes oppfatning. Petter Dahlberg forteller at denne litt for ivrige talsmannen ble tatt av sine egne like etter fredsslutningen i 1945. Samme historie har vi fra leiren Bolna på Ranasiden av Saltfjellet. Her ble en sovjeter som ble ansett for å være forræder drept av medfanger og kastet i latrinene ved leiren.¹⁵⁶ Eksemplene er mange flere på sånne «udokumenterte» hendelser.

Leif Storjord fikk en maidag telefonisk beskjed om at en gruppe polakker på Drag var på tur mot ei brakke med tyskere for å «ta dem». En medvakt stod klar med Zündappen og så kjørte de inn mot sentrum av Drag og fant gruppen av polakker «bevæpnet» med slagredskaper, som sleggeskaft og stokker, på full fart mot brakka med tyskere. Leif fikk polakkene til å snu. Det som kunne endt med blodsutgytelse ble avverget. Mange år senere undret han fortsatt på hva som gjorde at polakkene avsluttet «angrepet». Noe klart svar hadde han ikke. Flaks og tilfeldigheter var en faktor han ikke så bort fra.

Polakkene «var våre problembarn» skrev Kreyberg.¹⁵⁷ Han hevder at de ved frigjøringa var godt kledde og sunne. De hadde fått hjelp i siste del av krigen fra

---

¹⁵⁶ Samtale med Alf Kristian Pedersen 27. 10 2015

¹⁵⁷ Kreyberg, 1978, s.189

Amerika og via Røde Kors. Mange polakker, kanskje et flertall, betraktet tyskerne som et mindre onde enn russerne og de gav ofte uttrykk for sterke «antirussiske følelser», i følge Kreyberg. Men også denne konflikten som det fortelles om i generelle vendinger fra hele området, førte ikke til fysiske voldsomheter. Som Kreyberg skriver «tar en imidlertid hensyn til temperamentene, tør vi vel si at også denne stormen ble ridd av på en pyntelig måte». Det kan hende at Kreyberg er en smule partisk, og vi aner nok at sympatien hans lå på sovjeternes side. Hans syntes de viste en beundringsverdig disiplin, der de utmagret og ennå kledd i filler både så og hørte at krigens tapere, tyskerne, fortsatt åt og drakk godt og kjørte rundt i fine biler og red på velfødde hester. De tidligere fangenes små naskerier ble for ingenting å regne mot denne provokasjonen.

Omtrent 20. mai fikk vaktmannskapene på Drag telefon fra leiren ved Mørsvikvatnet i Sørfold. Noe helt spesielt hadde skjedd. To tyske soldater hadde søkt tilflukt i den sovjetiske fangeleiren. Uvisst av hvilken grunn. Hverken da eller i ettertid er det kommet noen forklaring på hvorfor, så det blir rene spekulasjoner å resonnerer rundt dette, men det mest trolige er at det var en panikkhandling. Leif Storjord og en annen fra vaktstyrkene på Drag kjørte de to milene til Mørsvikvatnet, hentet tyskerne og kjørte dem til en provisorisk arrest i Narvik. Deres videre skjebne er ikke kjent. Denne episoden, som vi må kunne kalle det, har etter hvert blitt til en helt annen fortelling. På folkemunne ble det hevdet hardnakket at tyskerne ble med fangene da de ble sendt hjem til Sovjetunionen.¹⁵⁸ Om så var måtte de antakelig ha gitt seg ut for, og kledd seg som fanger, for på den måten å bli anonymisert. Hele fortellinga er nok en blanding av mange faktiske hendelser som fulgte etter tyskernes kapitulasjon, blandet med evnen vi mennesker har til å skape myter. Det er nok reelt at tyskere prøvde å komme seg unna ved å skifte identitet, spesielt SS- folk som for egen sikkerhets skyld prøvde å få tak i ordinære soldatuniformer. Å forsøke å skjule det som for sjøl den mest forherdede nazist åpenbart måtte være forbrytelser, var nok en utbredt øvelse i 1945 både blant ordinære fangevoktere fra Wehrmacht, men spesielt blant SS- folk. Men at tyskerne skulle komme seg unna ved å blande seg med sovjetiske fanger er ikke innenfor det sannsynlige, sjøl i ei usannsynlig tid.

Det var sjølsagt ikke bare feststemning, glede, lettelse og eufori våren 1945. Noen, og oftest unge og helt vanlige menn gikk med noen tanker ikke var særlig hyggelige. Noe hjelp til å sette sine mørke hevntanker ut i livet fikk de også, da av litt eldre menn i andre og betydelig mer innflytelsesrike posisjoner. Under overskrifta *Tyskertøsene gir seg ikke* skrev avisa Nordlands Fremtid 4. juni 1945 «Natt til

---

¹⁵⁸ Samtale med Arvid Iversen 22.09 2015

søndag ble tre-fire tyskertøser tatt vare på av myndighetene. De ble knepet om bord i båten som ligger ved kaien. Hvem var de? Ut med navnene på dem». ¹⁵⁹Med sånne holdninger fra det vi kan kalle autoriteter er det knapt å undre seg over at unge menn med litt dårlig sjøldisiplin og ditto sjølbilde kunne finne på å foreta seg ting de kanskje senere angret på.

I boka *Tyskerjentene* av Helle Aarnes skriver hun at det ble født mellom 10000 og 12000 krigsbarn og at det åpenbart må ha vært flere enn 10000 tyskerjenter. Det «reelle» tall er trolig minst tretti tusen på landsbasis. Det er litt løse tall, ifølge Aarnes, men hver fjerde til femte tyskerjente fikk barn. ¹⁶⁰

Tyskerjenter var først og fremst et byfenomen. «Majoriteten av tyskerjentene var unge voksne kvinner mellom 18 og 29 år, ofte bygdejenter som hadde flyttet til byen, langt hjemmefra og uten familiens råd», skriver Aarnes videre. ¹⁶¹ I Nordland var det mange jenter fikk arbeid i de tyske leirene som renholdere og kjøkkenpersonale og relasjoner kunne oppstå i sånne forbindelser. Etter sytti år kan vi forstå hvorfor noen unge kvinner langs jernbanelinja i Nordland også ble såkalte tyskerjenter, men de er forholdsvis få konsentrasjonen av tyske menn tatt i betraktning.

I små bygdesamfunn som vi i hovedsak snakker om fra Mo til Tysfjord var den sosiale kontroll sterk og på tross av det påfallende store nærvær av unge mannlige okkupasjonssoldater og sivile og halvsivile, ble ikke antallet barn med tysk far veldig stort. Hvor mange såkalte tyskerjenter det var kan vi ikke fastslå med sikkerhet, men følger vi Aarnes sin modell og ganger antallet barn med tysk far med fire er vi i nærheten av noe. I Saltdal, Fauske, Sørfold, Hamarøy og Tysfjord ble det døpt 55 barn med tysk far. ¹⁶² Noen flere barnefødsler skal vi ikke se bortfra, der mor og barn flyttet før dåpen. Adopsjon forekom nok også før dåp. Da blir tallet på såkalte tyskerjenter drygt to hundre.

I Frankrike har de et litt flåsete ord for den type «samarbeid» med fienden, collaboration horizontale. Da Paris ble frigjort i 1944 var det en utbredt øvelse å klippe håret av de kvinnene man mente hadde hatt for nær omgang med okkupantene. Denne uskikken bredte seg også til Norge året etter.

Uansett inspirasjonskilde fant noen ut at noen av disse jentene skulle straffes. Fra byer i Norge kjenner vi til internering og offisiell straff. På landsbygda i våre områder var det hele mer uorganisert og tilfeldig. På Drag i Tysfjord var det ingen hendelser, ifølge Sverre Norås. Jentene tok seg tjeneste på gårder rundt omkring

---

¹⁵⁹ *Nordland Fremtid* 4. juni 1945

¹⁶⁰ Helle Aarnes, *Tyskerjentene*, Oslo 2009, s.10

¹⁶¹ Aarnes, samme sted

¹⁶² Kirkebøker for Saltdal, Fauske, Sørfold, Hamarøy og Tysfjord 1941- 1946

og alt roet seg tidlig ned. Stangnesgården på Drag var oppsamlingssted i de første dagene¹⁶³. Ofte ble jentene satt til vasking. På Fauske ble en kafé brukt som «straf-feanstalt» uten at vi vet detaljer. I Saltdal ble noen jenter satt i å vaske i brakker. I Sørfold skjedde det noen episoder fredsvåren, og spesielt en stygg episode på ett av forsamlingshusene i kommunen. De ivrige unge mennene som foretok «avstraffelsen» skjønte vel knapt hvilken udåd de var med på, reflekterer Marie Zachariassen (f. 1928) drygt sytti år etter tildragelsen.¹⁶⁴

I siste halvdel av juni og første halvdel av juli var så godt som alle sovjetiske fanger ute av landet. De gikk om bord i store transportskip på Mo, Rognan, Finn- eid, Megården, Engan og Drag og ble fraktet til enten Narvik eller Murmansk. Fra Narvik var det transport med jernbane til Luleå og derfra videre gjennom Finland og til Sovjetunionen.

Mange visste nok at de gikk en svært uviss tid i møte ved hjemkomsten. Fil- trering var et nøkkelord, der sovjetmyndighetene foretok en utsiling og der de som ble betegnet som farlige elementer måtte i ny avstraffelse etter at sakene deres var etterforsket. Men eks- fangenes skjebne ble på langt nær så umenneskelig som det ble gitt uttrykk for i Vesten under den kalde krigens tid. Klart at vlassov- tilhengere fikk betydelig straff, og spesielt offiserene, der både dødsdommer og langvarige opphold i det sovjetiske leirsystemet ikke var uvanlig. For den alminnelige eks- fange ble mesteparten sendt rett til hjemstedet, mens noen ble beordret til en form for samfunnstjeneste et par år.¹⁶⁵ Alexej Drozd var for eksempel to år på jernbane- bygging, som han jo allerede hadde erfaring med fra sin tid i Norge. I løpet av disse to årene stiftet han familie før han flyttet tilbake til hjemstedet i Donetskregionen i Ukraina. Likevel må vi nok i generelle vendinger si at de tidligere fangene ikke var spesielt populære ved hjemkomst. Og mange følte nok en viss bitterhet deres store offer tatt i betraktning. Spesielt de syke og lemlestedede hadde det hardt i mange år etter krigens slutt i et Sovjetunionen som var fullstendig ødelagt. Vi skal huske på at mange av fangene som overlevde var invalidisert og ødelagt for resten av livet etter behandlingen de hadde vært utsatt for i tyske leirer i Norge.

Følelsene var nok sterke den dagen fangene dro. I Megården holdt grev Folke Bernadotte, som var Røde Kors- leder, og prominens, tale til fanger og lokalbefolk- ning. Det var en uforglemmelig opplevelse, sa Anna Solvoll (1924- 1914) til meg et par måneder før hun døde.¹⁶⁶ Uvissheten på begge sider var nok sterkt til stede.

---

¹⁶³ Bjørg Evjen *Et sammensatt fellesskap, Tysfjord kommune 1*, s. 296

¹⁶⁴ Intervju med Maria Zakariassen 14.10.2015

¹⁶⁵ Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge*, Oslo 2009

¹⁶⁶ Intervju med Anna Solvoll 09.06 2014

Ernst Skogvoll hadde fått adressen til sin venn blant fangene, men det ble aldri noen brevveksling av grunner som enkeltindividene ikke kunne rå over. Sovjet ble et lukket samfunn, og det ble heller ikke videre populært i Vesten å ha kontakter østover. Allerede sommeren 1945 ante man nok hvordan det ville bli.

Umiddelbart etter frigjøringa gikk de overlevende fangene i gang med å reise minnesmerker der deres døde medfanger lå. Et fåtall var under krigen gravlagt på ordinære menighetskirkegårder. Den store hop lå på svært enkle gravsteder i nærheten av leirene der de døde.

Dermed ble det sommeren 1945 reist minnesmerker ved nesten alle leirene der hovedbudskapet var at de avdøde hadde bøtt med livet i kampen mot den tyske fascismen. Noen steder, der særskilt spesielle episoder hadde forekommet, ble det meislet inskripsjoner i berghammere. Ett sånt eksempel er ved Sommerset i Sørfold, der de elleve fangene ble skutt en sommerdag i 1944. Minnesmerkene var forskjellig utformet. Vanligst var «bautaer» i betong med stjerne, hammer og sigd på toppen. Plater i jern med inskripsjon var heller ikke uvanlige. Også en treplate der navnene på døde fanger er skjært inn med kniv er blant det fangene etterlot seg før de reiste.

På seinsommeren 1945 etter at de sovjetiske fangene var dratt, men mens det ennå var tyske fanger igjen ble det etablert nye gravplasser langs hele strekket mellom Mo og Drag. Tyske soldater, nå som krigsfanger, fikk i oppgave å flytte lik fra de første gravplassene ved den enkelte leir til noen få gravplasser i de ulike kommunene.

I Rana ble de døde fangene samlet på fire gravsteder; Brennhei, Nabbvollen, Bolna og Mo. Sammenlagt hadde 388 fanger måttet bøte med livet i denne kommunen. Den største gravplassen var på Brennhei i Dunderlandsdalen med 208 døde. I Saltdalen var tallene enda høyere. Til sammen 811 sovjetiske fanger døde i de 17 leirene i Saltdal. Den største gravplassen ble anlagt på Hestbrinken like ved Storbjord øverst i dalen der nesten 700 sovjetiske lå. De høye tallene skyldes i hovedsak forholdene i leirene på Saltfjellet, noe vi tidligere har vært inne på. I Botn ble 118 fanger gravlagt. Sognepresten i Saltdal, L. M Vågda, som for øvrig hadde vært en markert antinazist, hadde et stort arbeide med å få gjennomført samlingen av levningene og å gi dem verdige gravsteder.¹⁶⁷

På Fauske, der det var kun to fangeleirer knyttet til jernbanearbeidet, ble likene samlet på menighetskirkegården, til sammen 92 døde. I Sørfold var dødsraten også svært høy. Til sammen var det 783 døde fanger i denne kommunen. De ble i 1945 samlet på stedene Kobbvatn, Elvkroken og Helland. Vi har ikke helt presise tall

---

¹⁶⁷ Saltdal kommunes arkiv

for Hamarøy og Tysfjord, men til sammen noen og nitti døde fra begge kommune ble samlet på kirkegården på Tømmerneset i 1945. Omtrent 2080 fanger måtte bote med livet mellom Mo og Tysfjord.¹⁶⁸

Da året 1945 nærmet seg slutten var de mange tusen fangene, tyskerne og alle andre som hadde vært med på den hektiske aktiviteten reist fra distriktet. Men sporene etter krigen var ikke på noen måte utslettet. Folk ble påminnet om fortida i form av små og store gravplasser og spor etter den uferdige jernbanen. Steinfyllinger og tunneler lot seg ikke lett fjerne. Flyttinga av krigsgravene til Tjøtta i 1951 var blant mye annet kanskje et statlig forsøk på å endre oppfatninga om fortida. Heller ikke de immaterielle minnene kunne fjernes. Generasjonen som ble voksen i løpet av disse åra, har dratt et uendelig antall opplevelser med seg resten av sin levetid. Fenomenet har i seinere år fått et begrep: den kollektive hukommelse. Mange hadde fått arbeidslivserfaring, gjerne fra tyske anlegg. Det snakket man ugjerne om, men vi skal ikke se bort fra at også den erfaringa kom til å få positiv betydning for etterkrigstida.

Litteratur:

- Ellingsve, Arvid: *Nordlandsbanens krigshistorie*, utrykt hefte, 1992
Evjen, Bjørg: *Et sammensatt Tysfjord kommune I*, 1998
Haugland, Magne: *På gjensyn*, Sandnes, 2009
Jacobsen, Tor: *Sløveanlegget*, Oslo 1987
Kreyberg, Leiv: *Frigjøringen av allierte krigsfanger i Nordland 1945*, Oslo 1946
Kreyberg, Leiv: *Kast ikke kortene*, Oslo 1978
Rønnebu, Gaute: *En ualminnelig vemmelig sak. Opinionens reaksjon på Operasjon Asfalt*. Mastergradsoppgave i historie, Univ. i Nordland, 2014
Saltdal kommune: *Saltdalsboka 2002/03*
Soleim, Marianne Neerland: *Sovjetiske krigsfanger i Norge*, Oslo 2009
Aarnes, Helle: *Tyskerjentene*, Oslo 2009

Arkivmateriale:

- Riksarkivet, Leiv Kreybergs privatarkiv
Diverse papirer etter Leif Størdjord
Saltdal kommunes arkiv, Sogneprest L M Vaagdals arkiv

---

¹⁶⁸ Tallene for Rana, Saltdal, Fauske og Sørfold er hentet fra Gaute Rønnebu *En ualminnelig vemmelig sak. Opinionens reaksjon på Operasjon Asfalt*. Masteroppgave i historie, 2014. For Hamarøy er tallene basert på opplysninger fra Sverre Norås og Trond Inge Mathisen.

Kirkebøker: Saltdal, Fauske, Sørfold, Hamarøy, Tysfjord

Aviser: Nordlands Framtid

Muntlige informanter:

Fauske Kommune: *Petter Dahlberg*

Hamarøy kommune: *Trond Inge Mathisen*

Rana kommune: *Alf Kristian Pedersen*

Saltdal kommune: *Olof Anders Kuhmunen, Per Pedersen, Helge Helgesen, Erling Iversen, Petter Bentsen*

Sørfold kommune: *Arvid Iversen, Hans Kristiansen, Maja Zakariassen, Anna Solvoll*

Tysfjord Kommune: *Leif Storjord, Ernst Skogvoll, Sverre Norås*

Tidligere krigsfanger: *Alexej Drodz og Mykhailo Sidelnyk*

Tjoahkkájgæsos

Dujska ruovdderahteprosjækta Nordlándan jagijn 1942 gitta 1945 dagáj nav vaj ásaduvvin 50 fáŋŋgaárruha Mávvás gitta Divtasvuodnaj. Dán gaskan báhtin bájkij ulmutja lahka aktijvuodajda fáŋgaj ja doarrofámoj.

Gå doarro hiejttem lahkanahttáj 1944-tjavtja dalloj gå dujska hæhttujen Nuortalij doarrobájkev guodet, de moattes ietjasa tjalmij oadtjun vuojnnet gå stuorra ulmusjfuova sirdeduvvin Rijkarájá 50 milta. Ienemus oasse ulmuttjjs árvvedin juo de ruvva doarrohiejttem le.

Ulmutja dábddin sihke balov ja vuorddemusájt dasi mij dal dáhpáduvvá gå fáŋga bessi friddjavuohtaj. Vuona oajválattja Londonin lidjin juo dájna gássjelisvuodajn barggam mælggadav, ja majávrrá ja dáktár Leiv Kreyberg oattjoj dahkamussan liehket medisijnalasj ávdásvásttediddje fáŋŋgaárruhijs. Sihkarvuodav árruhijn ja birrusijn vásttedin soames vuona bájkkedoarrovega ja luojvoj ulmutja gudi lidjin ietjasa diededam váksjomijda.

Ja dát gevaj vuordedahtek buoragit. Fáŋŋga, ierit dal muhtem gallegattja, fáŋga vuojnunagá állu mássjelisvuodan árrun. Maŋŋela moarmesmano 8. bieje de ávdđánbádjij viehka buorre aktijvuohta bájke ulmuttjij ja dáj bessam fáŋgaj gaskan. Dát dille bisoj desik fáŋga hæhttujen sijddasisá vuolgget biehtse- ja snjilltjamáno 1945. Goappátjij bielijs lidjin hádjánis hivástahhtema maŋŋela gå lidjin vahkojt ávudallam. Gáktu fáŋgaj dal galgaj dáhpáduvvat, dav ettjin aktak diede.

Dán maŋŋela gæhtjo 1945 jagev álgeduvvin állo bargo rájatjit doarroájge báhtsudasajt. Valla moadda merka lidjin báhtsám, lehkus dal rubbmelattjat jali mielajda, ma ettjin máhte gáhtot.

Summary

The German railway project in Nordland between 1942 and 1945 resulted in the construction of more than 50 prison camps from Mo to Tysfjord. Along this stretch, the local population came into close contact with both prisoners and the occupying forces.

Many experienced that the end of the war was approaching from the autumn of 1944 when the Germans had to surrender the Northern Front. Huge amounts of people and equipment were moved from north to south along Norwegian National Road 50. The population experienced at first-hand the German retreat, and most realised that surrender was imminent.

There was both a sense of anticipation and some fear connected to what would happen when the prisoners were freed. The Norwegian authorities in London had been working on the problem for a long time, and the physician and Major Leiv Kreyberg were tasked with medical responsibility for the prison camps. Security in and around the camps was maintained by a small number of Norwegian home forces and volunteer guards.

As it turned out, everything went very well. The prisoners, with very few exceptions, demonstrated almost incomprehensible levels of self-discipline. After 8 May, there was a particularly good relationship between the local population and the former prisoners. This lasted until the prisoners had to travel home in June and July of 1945. It was a sad parting of ways for both sides after weeks of celebration and joy. Nobody knew the fates of the prisoners.

For the rest of 1945, considerable resources were used to set things right following the events during occupation, but many traces of this period – whether physical or mental – could never be eradicated.

Forfatter

Finn Rønnebu er cand. philol. med hovedfag i historie. Han har i flere år arbeidet med krigshistorie og formidling av krigsfangenes skjebne i Nordland. E-post: finn.ronnebu@nordlandsmuseet.no